

Пагура Т. І.,

кандидат педагогічних наук, доцент

Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янука, м. Рівне

Постановка проблеми. Актуальними питаннями сьогодення є питання естетичного виховання і розвитку естетичної культури підрастаючого покоління. Особистісна орієнтація сучасної освіти передбачає залучення молодшої людини до естетичного досвіду людства, до творчої діяльності, що є основою естетичного розвитку особистості. У зв'язку з цим важливого значення набуває осмислення конкретних питань естетичного виховання і естетичної діяльності та базових теоретичних засад формування естетичної культури особистості.

Аналіз досліджень і публікацій. У наш час проблема естетичного виховання, розвитку особистості, формування її естетичної культури одна з найважливіших завдань, що стоять перед школою. Вказана проблема розроблена достатньо повно в працях вітчизняних і зарубіжних педагогів і психологів. Серед них Д. Джола, Д. Кабалецький, Н. Киященко, Б. Ліхачов, А. Макаренко, Б. Неменський, В. Сухомлинський, М. Таборідзе, В. Шацька, А. Щербо та інші.

У наукових працях окремих вчених висвітлюються загальні проблеми естетичного виховання молодших школярів (О. А. Абдулліна, Л. М. Ахмедзянова, А. П. Верхова, А. М. Зім'єв, О. В. Купрін, А. Ф. Шевченко, А. Ф. Ліненко, Г. О. Нагорна, Л. С. Нечипоренко, В. А. Семиченко, Р. І. Хмелюк, О. С. Цокур). Досліджено своєрідність процесу формування естетичної особистості школяра в умовах загальноосвітньої школи (О. Л. Берак, Е. Е. Карпова, Н. В. Кічук, З. Н. Курлянд, Н. С. Мартинович, О. В. Саган, В. О. Сластьонін), естетичної культури (Л. В. Гарбузенко, С. Б. Гармаш, П. Ф. Кравчук, Г. І. Кутузова, С. Г. Мельничук, М. О. Пічкур).

Проблема розвитку особистості, її творчих здібностей завжди була у полі зору вчених. Психологічні основи розвитку вивчали Д. Богоявленська, Л. Божович, Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, Д. Ельконін, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Н. Талізїна, С. Рубінштейн та ін., педагогічний аспект зазначеної проблеми досліджували Л. Аристова, В. Андреев, І. Лернер, В. Паламарчук, О. Савченко, М. Скаткин, Т. Шамова, Г. Щукін та ін.

Дослідниками сформульовано основні умови розвитку творчих здібностей, виявлено специфіку впливу різних засобів естетичного виховання на розвиток творчих здібностей молодших школярів, визначено особливості прояву творчих здібностей молодших школярів у різних видах діяльності.

Не дивлячись на те, що багато дослідників вивчали проблему естетичного виховання, ми вважаємо, що дану проблему не вирішено до кінця і зробимо спробу дослідити як процес естетичного виховання впливає на естетичний розвиток особистості молодшого школяра.

Метою даної статті є дослідження ролі естетичного виховання в розвитку особистості молодшого школяра.

Виклад основного матеріалу. Згідно нормативних документів, що регламентують організацію навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах, видно, що питанню естетичного виховання приділяється певна увага.

Так у Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття) визначено основну мету освіти, спрямовану на естетичне виховання та всебічний розвиток людини як найвищої цінності суспільства, формування її духовних смаків, ідеалів та розвиток художньо-творчих здібностей.

Згідно Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти, цілісний процес виховання передбачає художньо-естетичну освіченість і вихованість особистості. Виховуючи у молоді естетичні погляди, смаки, які ґрунтуються на народній естетиці та на кращих надбаннях цивілізації, національне виховання передбачає вироблення умінь власноруч примножувати культурно-мистецьке надбання народу, відчувати й відтворювати прекрасне у повсякденному житті, передбачає формування навичок гарної поведінки, доброзичливого ставлення до людей.

Особлива роль в естетичному вихованні молодого покоління, належить загальноосвітній школі. У документах Міністерства освіти, урядових рішеннях неодноразово підкреслювалася необхідність подолання недооцінки естетичного виховання людей і вказувалося, що формування почуття прекрасного, високих естетичних ідеалів та смаків повинно стати результатом усієї навчально-виховної роботи в школі, здійснюватися в певній системі, бути органічною складовою діяльності школи і громадських організацій із виховання молоді.

Естетичне виховання досить тісно взаємопов'язане з естетичним розвитком особистості. Цей взаємозв'язок можна простежити на схемі 1.

Схема 1

Естетичне виховання особистості молодшого школяра

Естетичне виховання в початковій школі трактується як цілеспрямований, організований процес формування у дітей розвиненої естетичної свідомості, художньо-естетичного смаку, здатності сприймати, творити й цінити прекрасне, поводитись культурно і достойно. Систематичний естетичний вплив на учнів у початковій школі сприяє формуванню в них естетичних почуттів, смаків, поглядів і художніх здібностей, вміння здійснювати це практично.

Зміст естетичного виховання молодших школярів передбачає:

- розуміння краси в навколишній дійсності, природі, трудовій діяльності, як у школі так і за її межами;
- елементарне тлумачення змісту творів мистецтва, емоційне сприймання різних видовищ тем, кінофільмів, вистав, концертів, архітектури, пам'яток культури, дбайливе ставлення до них;
- розвиток нахилів до художньої творчості (виразне читання, малювання, ліплення, аплікація) творчої фантазії, гумору;
- додержання елементів культури поведінки, прагнення до охайного вигляду, художнє оформлення класної кімнати;
- уявлення про негарні вчинки, розв'язність, прийняття неохайності й нечепурності у зовнішньому вигляді.

Як зазначає Б. Т. Лихачов, «естетичне виховання включає в себе естетичний розвиток – організований процес становлення в дитини природних істотних сил, які забезпечують активність естетичного сприйняття, відчуття, творчої уяви, емоційного переживання, образного мислення, а також формування духовних потреб» [4, с. 284].

Естетичний розвиток є результатом цілеспрямованих естетичних впливів на молодшого школяра, здійснюваних у єдності процесів навчання, виховання і самовиховання, навчальної, позакласної та позашкільної роботи, в єдності дій школи, родини і культурних установ. Говорячи про естетичний розвиток, мають на увазі визначений рівень розвиненості естетичної свідомості, естетичної потреби, естетичних відносин, ступінь включеності, причетності до естетичної діяльності. Власне, без цієї низки фактів естетичний розвиток немислимий.

Як зазначає О. М. Везумська, «естетичний розвиток завжди був однією з важливих складових гармонійної особистості, її взаємодії з навколишнім середовищем. Він вимагає наявності спеціального організованого педагогічного впливу на почуття і свідомість індивіда через провідні види його спілкування й діяльності. На жаль, сьогодні рівень естетичного розвитку молодших школярів ще не повною мірою відповідає вимогам часу. Тому треба в загальноосвітньому навчальному закладі зосередити увагу на розв'язанні цієї проблеми. Допоможе у вирішенні цієї проблеми врахування вчителем особливостей естетичного розвитку школярів. Естетичний розвиток особистості - це постійний процес удосконалення упродовж усього життя.

Учитель початкових класів стоїть у витоків тривалого і складного процесу розвитку і становлення особистості. Чим раніше дитина навчиться дивуватися і радіти всьому живому, розуміти красу природи, мистецтва, співчувати переживанням авторів музики, живопису, слова, тим яскравіше, унікальніше і розвиненіше буде дитина як особистість [1].

У словнику з естетики О. П. Петрушенко зазначено, що «естетичне виховання – система заходів, скерованих на вироблення і вдосконалення в людині здатності сприймати, правильно оцінювати, створювати прекрасне і піднесене у житті і мистецтві». Мета його полягає в тому, щоб сприяти всебічному розвитку особистості.

Естетичний розвиток – розвиток здатності переживати різні явища дійсності як прекрасні, тобто з особливим емоційним відношенням.

Гармонійне поєднання розумового і фізичного розвитку, моральної чистоти і естетичного ставлення до життя та мистецтва – умова формування цілісної особистості. Правильно здійснюваний естетичний розвиток завжди пов'язаний з удосконаленням багатьох якостей дитини.

Г. П. Шевченко вважає, що рушійними силами естетичного розвитку є протиріччя, які виникають між емоційно-естетичною сприйнятливістю і естетичними знаннями, між знаннями і рівнем розвитку образного мислення, між потребами і діяльністю [8].

Естетичний розвиток має на меті формування естетичної культури особистості - своєрідного поєднання особистісних якостей, які обумовлюють критерії оцінювання прекрасного і потворного, вияв чуття міри у власній творчості. Під впливом суспільних умов, виховання, взаємодії з прекрасним естетична культура особистості постійно змінюється, в одних випадках збагачуючись, сягаючи висот, в інших - збіднюючись, примітивізуючись.

На думку Н. Миропольської, естетична культура містить у собі такі компоненти: естетичне сприймання – здатність виділяти в мистецтві і житті естетичні якості, образи і переживати естетичні почуття; естетичні почуття – емоційні стани, що викликаються оцінним ставленням людини до явищ дійсності і мистецтва; естетичні потреби – потреби в спілкуванні з художньо-естетичними цінностями, в естетичному переживанні; естетичні смаки – здатність оцінювати витвори мистецтва, естетичні явища з позицій естетичних знань і ідеалів; естетичні ідеали – соціальні та індивідуально-психологічно зумовлені уявлення про досконалу красу в природі, суспільстві, людині, мистецтві; художні вміння, здібності в галузі мистецтва [5].

Естетичну культуру особистості учня утворюють такі компоненти як естетична свідомість, естетичні потреби, естетична діяльність.

Естетична свідомість - сукупність поглядів, знань, суджень, оцінок, ідей, ідеалів. Її основою є естетичне сприймання - процес відображення сутності предметів і явищ естетичної дійсності, співвідношення сприйнятого. Як зазначають автори підручника «Естетика», розрізняють два рівні естетичної свідомості: повсякденний, побутовий і теоретичний. Повсякденний рівень складають естетичні емоції, переживання, почуття; теоретичний – естетичні оцінки, судження, погляди, теорії, ідеали [2].

Естетичні почуття виражаються у співпереживанні, хвилюванні дитини, насолоді від сприйнятого. На основі естетичного сприймання формуються естетичні погляди — думки, судження, уявлення про прекрасне і потворне, які є основою ставлення до явищ буття загалом і явищ мистецтва зокрема. Спираючись на естетичні погляди, особистість дитини визначає для себе естетичний ідеал — соціально обумовлений взірець досконалості, який є орієнтиром в оцінюванні естетичних явищ і власної художньо-творчої діяльності.

Поряд з іншими потребами, дитина має й естетичні потреби. Естетичні потреби - внутрішня необхідність в осягненні певних естетичних цінностей і розвитку певних умінь. Маючи у своїй основі естетичні почуття - спричинені взаємодією з естетичними цінностями (творіннями природи і людського таланту) емоції людини, естетичні потреби втілюються в естетичних смаках - здатності дитини до індивідуального відбору із сукупності естетичних явищ і предметів тих, які найбільше відповідають її поглядам та ідеалам, породжують позитивні відчуття в процесі сприймання. Усі ці якості формуються у дитини під час виконання естетичної діяльності.

Естетична діяльність - безперервний процес формування і реалізації певних творчих умінь, навичок, здібностей, гармонізації себе і світу.

З огляду на це естетичне виховання можна розглядати як системну діяльність, спрямовану на розвиток чуттєвої сфери особистості, її умінь сприймати, оцінювати явища естетичної дійсності за законами краси, збагачувати у процесі

їх сприймання свій внутрішній світ, оволодівати законами творчості і творити. Важливою складовою цього процесу є естетична освіта – процес засвоєння мистецьких знань, умінь і навичок.

Естетична діяльність – це система видів діяльності, специфіка яких визначається співвідношенням цілей перетворення та характером того об'єкта дійсності, на який це перетворення спрямоване. Мета естетичної діяльності – перетворення дійсності за законами краси, тобто за законами ритму, симетрії, пропорції, гармонії тощо. Це пов'язує естетичну діяльність з діяльністю творчою, яка акцентує на перетворюючому характері впливу, естетичний намір вносить якісний сенс, «зверхідею» цього перетворення [2, с. 98-99].

Науково-теоретичні висновки й узагальнення практичного досвіду, на думку В. Л. Іванової, свідчать, що кількісними і якісними критеріями оцінки ефективності естетичної діяльності дітей можуть бути:

- рівень сформованості мотиваційного компонента естетичного виховання;
- рівень сформованості інформаційного компонента естетичної культури;
- рівень оціночних суджень молодших школярів щодо задоволення їх естетичних запитів;
- загальний рівень сформованості естетичної культури.

Естетичний розвиток здійснюється за допомогою таких засобів як мистецтво, природа.

Згідно Концепції національного виховання, одним із основних завдань загальноосвітньої школи, є «формування основ естетичної культури, розвиток естетичного досвіду особистості, її художніх здібностей; оволодіння цінностями і знаннями в галузі світового і народного мистецтва, музики, архітектури, усної народної творчості, національної пісенної і танцювальної культури, побуту, ремесел, гри; розвиток почуття прекрасного, формування здатності розуміти і цінувати твори мистецтва, пам'ятки історії, красу і багатство природи; здібність до творчої діяльності в різних видах мистецтва» [3, с. 141].

У початковій школі пробуджується в дітей інтерес до мистецтва, відбувається залучення до музики та художньо-творчої діяльності. Початкова ланка освіти покликана сформувати в учнів цілісне світосприймання і світовідчуття, забезпечити розвиток естетичних ідеалів і смаків, почуття відповідальності за збереження культурних надбань суспільства.

Уже в молодшому шкільному віці естетичний розвиток дітей засобами мистецтва забезпечується на уроках читання, музики, образотворчого мистецтва, хореографії. Естетичний розвиток здійснюється не лише в процесі навчання, але і в позаурочний час: шляхом організації самостійного читання художньої та науково-популярної літератури, участі у гуртках художньої самодіяльності, перегляду телепередач, відвідування кіно, театру, цирку, концертів та фестивалів.

Відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти «основними завданнями освітньої галузі «Мистецтво» у початковій школі є пробудження у дітей інтересів до мистецтва, залучення до художньо-творчої діяльності. Дана галузь спрямована на залучення школярів до творчої діяльності в музичному, образотворчому, хореографічному, театральному та екранних видах мистецтва. На основі такої взаємодії різних видів мистецтв у школярів формується цілісне художнє світосприймання і світовідчуття, система естетичних ідеалів і смаків, почуття реальної відповідальності та збереження культурних надбань суспільства» [3, с. 100].

Уже в молодшому шкільному віці естетичний розвиток дітей засобами мистецтва забезпечується на уроках читання, музики, образотворчого мистецтва, хореографії. Естетичний розвиток здійснюється не лише в процесі навчання, але і в позаурочний час: шляхом організації самостійного читання художньої та науково-популярної літератури, участі у гуртках художньої самодіяльності, перегляду телепередач, відвідування кіно, театру, цирку, концертів та фестивалів.

Художня література порівняно з іншими видами мистецтва найбільш повно і всебічно відображає дійсність. Читаючи художню літературу, учні початкових класів пізнають красу рідного слова, специфіку художньої мови. Читаючи літературні твори, учні пізнають процес розвитку мистецтва слова, свою історію, красу людських взаємин, у них виникає естетичне ставлення до літературних героїв, природи, науки, суспільних процесів, прагнення наслідувати їх. Слово вчителя допомагає учням правильно сприймати твір, відчуття сили і красу його образів, зрозуміти естетичні погляди нашого народу. Використовуючи епітети, метафори, порівняння, уособлення тощо, автори художніх творів створюють живу картину дійсності.

Уроки читання збагачують дитину знаннями, які пробуджують її почуття, викликають у неї бажання стати кращою, зробити щось добре, допомагають усвідомити кращі людські риси: любов до природи, чесність, скромність, працьовитість, виховують моральні якості, культуру поведінки, формують особистість. Але зустріч із справді прекрасним приносить не лише почуття милування і заспокоєння.

«Музика – це мова почуттів, - писав В.О.Сухомлинський. Пізнання світу почуттів неможливе без розуміння й переживання музики, без глибокої духовної потреби слухати музику й діставати насолоду від неї. Без музики важко пережити людину, яка вступає в світ, у тому, що людина прекрасна, а це переконання по суті, є основою емоційної, естетичної, моральної культури [7, с. 553].

Дослідження показують, що музика впливає і на психіку, і на фізіологію людини, що вона може здійснювати заспокійливий та збудливий ефект, викликати різноманітні емоції. У зв'язку з цим в системі естетичного виховання музика має велику роль в розвитку загальних психічних властивостей, у вихованні емоційної чутливості, морально-естетичних ідеалів особистості, особливо у дітей.

Важливе місце в розвитку молодшого школяра займає образотворче мистецтво. «Твори образотворчого мистецтва, - писав В.Сухомлинський, - утверджують в юній душі почуття величі й краси людини, підносять особистість в її власних очах» [7, с. 557].

Образотворче мистецтво сприяє розвитку особистісних якостей, таких як відчуття краси та гармонії, здатності емоційно відгукуватись на різноманітні вияви естетичного у навколишньому світі, вміння бачити прекрасне у спостережуваних явищах та усвідомлювати його, потреба в спогляданні та милуванні.

Практика показує, що саме в молодшому шкільному віці, слід використовувати природний потяг дитини до мистецтва, можна пробудити в неї інтерес до сценічного мистецтва. Спочатку театр приваблює дітей яскравим видовищем, а згодом з'являється усвідомлений інтерес до театрального мистецтва і театр вносить в життя дитини радісні і хвилюючі моменти. Театр дає можливість дитині пережити високі почуття, стати безпосереднім учасником боротьби за Добро, Красоту, Справедливість.

Отже, мистецтво відіграє важливу роль у всебічному гармонійному розвитку особистості молодшого школяра. Усі види мистецтва сприяють розвитку здібностей розуміти прекрасне у мистецтві та повсякденній дійсності, виробленню системи художніх уявлень, поглядів, переконань. Мистецтво приносить дітям естетичну насолоду, впливає на весь їх духовний світ.

В. Разумний відмічає, що великого значення в діяльності людини відіграє природа. Вона є величезним джерелом для естетичних переживань школярів. На відміну від творів мистецтва природа натуральна і мінлива. Картини природи

завжди свіжі і натуральні, в них великий спектр фарб, який постійно змінюється в залежності від пори року, доби і погоди. Кожен момент оточуючого природного середовища має щось прекрасне. Природа ушляхетнює почуття, впливає на весь духовний світ дитини. Феєрія фарб заходу сонця на морі, різнобарв'я квітів і відблиск снігу – все це постійно, з перших наших кроків накопичує наші переживання. Вони досить звичні для нашої психіки, так органічно переплетені з першими і неусвідомленими дитячими враженнями, що створюється ілюзія вічності почуття краси природи. Це звичайно є результатом виховання. Таке виховання пов'язане, перш за все, з тим, що увага дитини звернена на дивовижну красу природи, на досконалість її форм, фарб, ліній, на органічність і цілісність її творінь. Ця увага базується на невичерпній допитливості дитини, на кожному кроці який відкриває перед нею світ, із дивуванням сприймаючою чудо прекрасного в природі [6, с. 59].

Природа - це один з факторів, що впливає на розвиток і формування естетичних почуттів, невичерпне джерело естетичних вражень і емоційного впливу на людину. Естетичні почуття — це чуття краси в явищах природи, в праці, в гармонії барв, звуків, рухів і форм. Гармонійна злагодженість в об'єктах цілого та частин, ритм, консонанс, симетрія викликають почуття приємного, насолоду, яка глибоко переживається та вшляхетнює душу.

Естетичне виховання здійснюється комплексом засобів. Велике значення має матеріальна база школи, декоративне оформлення приміщень, благоустрій пришкольній території, оформлення навчальних приміщень, коридорів.

У навчальному процесі естетичному вихованню сприяє викладання всіх навчальних предметів. Предмети естетичного циклу - читання, природознавство, образотворче мистецтво, музика забезпечують учням елементарні знання і навички практичної творчості, естетичної поведінки. У позакласній роботі естетичне виховання проводиться в різних творчих об'єднаннях учнів (хорових колективах, оркестрах народних інструментів, хореографічних, фольклорних, художніх студіях, тощо), творчих об'єднаннях школярів, які пов'язані з відродженням народних ремесел і декоративно-прикладної творчості (рушникарства, вишивання, різьбярства та інших ремесел), у художніх гуртках, студіях, клубах, театрах тощо. Сприяють естетичному вихованню учнів молодшого шкільного віку екскурсії на природу, вечори і ранки, присвячені життю і творчості видатних українських і зарубіжних композиторів та виконавців, видатних художників, виставки, свята та інше.

Висновки. Отже, в даній роботі, на основі аналізу педагогічної літератури, ми познайомилися з поняттями естетичного виховання та естетичного розвитку молодших школярів. Естетичне виховання в школі починається з молодших класів в процесі вивчення мови, доступних літературних творів, а також на уроках співу, малювання і природознавства. Основний напрям цієї роботи зводиться до практичного ознайомлення дітей з різними видами мистецтва, привчання до їх естетичного сприйняття і простих естетичних думок.

Формування естетичних уявлень, понять і смаків учнів молодшого шкільного віку, досить складне педагогічне завдання. Дуже важливо в молодших класах збагатити учнів уявленнями про художні засоби передачі настрою людини, які використовуються в літературі, музиці і образотворчому мистецтві.

У молодших школярів важливо пробудити: здатність оцінити естетичні риси окремого явища або його елементів; смак до оцінки естетичних властивостей даної науки, самого процесу пізнання, учбово-трудова та інших видів діяльності, пов'язаних з природною дійсністю. Треба прагнути до розвитку уявлення про цілісну естетичну картину світу, до естетичних оцінок власної діяльності і відношення до природи.

Резюме. В останні роки зростає увага до проблем теорії і практики естетичного виховання як засобу формування всебічно розвиненої, духовно багатой особистості. Від вирішення проблем, що пов'язані з естетичним вихованням, багато в чому залежить подальший розвиток культури особистості. А формувати особистість і естетичну культуру особливо важливо в найбільш сприятливому для цього молодшому шкільному віці. У статті показано вплив естетичного виховання на розвиток особистості молодшого школяра. **Ключові слова:** естетичне виховання дітей, естетичний розвиток, естетична культура, естетична свідомість, естетичні почуття, естетична діяльність, естетичні потреби.

Резюме. В последние годы возросло внимание к проблемам теории и практики эстетического воспитания как средства формирования всесторонне развитой, духовно богатой личности. От решения проблем, связанных с эстетическим воспитанием, во многом зависит дальнейшее развитие культуры личности. А формировать личность и эстетическую культуру особенно важно в наиболее благоприятном для этого младшем школьном возрасте. В статье показано влияние эстетического воспитания на развитие личности младшего школьника. **Ключевые слова:** эстетическое воспитание детей, эстетическое развитие, эстетическая культура, эстетическое сознание, эстетические чувства, эстетические потребности.

Summary. In recent years, there has been increasing attention to the problems of theory and practice of aesthetic education as means of formation of all-round, spiritually wealthy person. The further development of the individual culture largely depends on the solution of problems related to aesthetic education. And to form the personality and aesthetic culture is particularly important in the most favorable for it early school years. The impact of aesthetic education on the personal development of junior pupils is shown in this paper. **Keywords:** esthetic education of pupils, esthetic development, esthetic culture, aesthetic consciousness, aesthetic feeling, aesthetic activity and, aesthetic needs.

Література

1. Везумська О. М. Естетичний розвиток учнів початкових класів / О. М. Везумська // Таврійський вісник освіти. – 2011. - № 4 (36). – С. 109-116.
2. Естетика: навч. посібн. / [М.П.Колесніков та ін.]; за ред. В.О.Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 205 с.
3. Збірник нормативних документів з освіти та виховання / Упоряд. З. М. Онишків; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 172 с.
4. Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекцій: Учеб. Пособие для студентов пед. учебн. заведений и слушателей ИПК и ФПК / Б. Т. Лихачев. – М.: Прометей, Юрайт, 1998. – С. 284 (464)
5. Миропольська Н. Виміри сформованості художньої культури школярів / Н. Миропольська // Мистецтво і освіта. – 2003. - № 1. – С. 20-23.
6. Разумный В. А. Эстетическое воспитание / В. А. Разумный. – М.: Мысль, 1969. – с. 85.
7. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори в 5 томах. Т.3. К.: Радянська школа, 1977. - с. 557
8. Шевченко Г. П. Эстетическое воспитание в школе / Г. П. Шевченко. – К., 1985. – 144 с.